

"צבא העם" במבחן

דב תמרי

לא מזמן התראיין הרמטכ"ל עד לא מכבר, בני גנץ, על צה"ל ועל דרכו בהווה ובעתיד. בין הדברים אמר כי הציבור לא מפגין אמפתיה כלפי המפוטרים מהצבא, ובצה"ל מוטרדים באמת מהיחס העוין של הרחוב. משפט קצר זה מכסה על המציאות החברתית. נקודת המוצא של מאמר זה היא כי צה"ל מיסודו הוא ארגון חברתי לא פחות משהוא כלי מגן צבאי בידי המדינה וממשלתה. שעה שרובנו בוחנים את צה"ל לאור יכולותיו הקרביות במלחמות, בין המלחמות ובאירועים אלימים, מאמר זה מתבונן בו בזווית חברתית במובהק, כלומר, צה"ל הוא ישות חברתית כל עוד הוא "צבא העם".

האם צה"ל הוא עדיין "צבא העם"?

הגיע הזמן לשאול שאלות שלא נהגנו לשאול בעבר:

- מהו "צבא העם" בישראל: מהות או שמא סיסמה ישנה?
 - מה משמעות המושג "צבא העם": מושג אוניברסלי או ייחודי?
 - מהן המשמעויות החברתיות של צה"ל כ"צבא העם", ומה ייעודו החברתי?
 - האם "צבא העם" מושתת גם על רוח ההתנדבות?
 - האם המודל של "צבא העם" הישראלי נשחק ונסדק במהלך השנים?
 - האם יש מודל צבאי חליפי לישראל?
- שאלות אלה ואחרות ראויות לבירור, שכן מה שהיה מובן ומקובל בעבר, אפשר שאינו תואם את שינויי הזמן והמציאות. כל ישראלי המודע לסביבה שבה הוא חי מכיר את המושג "צבא העם" וביתר דיוק – "צה"ל הוא צבא העם". אין למושג הגדרה אוניברסלית. כל מדינה וחברה מפרשת בדרך משלה את המציאות ואת צרכיה הביטחוניים הסובייקטיביים, ולאורם את הייעוד, המבנה והארגון של צבאה. ראשיתו של המושג "צבא העם" בשנים הראשונות של המהפכה הצרפתית, כאשר צרפת המהפכנית נלחמה בקיסריות ובממלכות האירופיות. עד אז היו הצבאות "צבאות הקיסרים והמלכים" וגודלם היה עשרות אלפים, על פי רוב כ-50,000 או

60,000 חיילים, ולא יותר מ־100,000. אלה היו צבאות שכירים מקצועיים, שמומנו על ידי השליטים האבסולוטיים. ב־1793 הכריז שר המלחמה הצרפתי של השלטון המהפכני, לזאר ניקולא מרגריט, רוזן קרנו, על חוק שחייב את כל האזרחים הצרפתים לשרת בצבא לפי גילם, ולספק לצבא משאבים ואמצעים כלכליים, כולל השתתפותם של נשים וילדים כתמיכה מעשית ומוראלית בצבא.

רוב הקצונה הבכירה בצבאות האירופיים בתקופה שלפני המהפכה הצרפתית התמנתה לפי שייכות למעמד הגבוה, אצולה וייחוס משפחתי, לא בהכרח לפי כישוריהם ויכולותיהם. הצבא המהפכני הצרפתי קידם קצינים זוטרים מהמעמד הנמוך עד דרגת גנרל ואפילו מרשל. כך הופיע המושג "הגיוס הכללי", שאפיין את הצבאות האירופיים ואת הצבא האמריקאי במאה ה־19. השיא היה במלחמות העולם במאה ה־20, שבהן גויסו ולחמו בכל צד ומדינה עשרות מיליוני חיילים. מכאן ש"צבא העם" מתאפיין בגיוס כללי, בגיוס משאבי המדינה לצורך מלחמה, בצבא סדיר – כוחות חובה וקבע – שגודלם נקבע לפי המשאבים הכלכליים ומדיניות חוץ ופנים, והמסה לצורך מלחמה כוללת מגויסת מחיילי מילואים. לגיוס הכללי הייתה השפעה חברתית עמוקה. האזרח הפך לסובייקט צבאי שעלול להקריב את גופו בקרב. בתמורה הוא דרש וקיבל זכויות אזרח שלא היו לו בעבר.

הגיוס הכללי הוא שיצר את מודל המילואים המודרני. צבא מגויס גדול קבוע הוא מעמסה כלכלית וחברתית בלתי־אפשרית. מודל המילואים הוא הפשרה ההכרחית בין צורכי הביטחון לבין העול הכלכלי והחברתי. מול "צבא העם" ראוי להעמיד את המושג "צבא מתנדבים מקצועי" הנהוג במדינות רבות בעולם, מעין חזרה מודרנית ל"צבאות המלכים" מהמאה ה־18.

המושג "צבא העם" ומשמעותו היו מוכרים להנהגת ארגון ה"הגנה" כבר במאורעות 1936–1939. ב"הגנה" היו גם מפקדים תיאורטיקנים שדנו ופרסמו מאמרים בנושא צבא העם (אלימלך זליקוביץ, יהושע גלברמן). ועדות ביטחון של ה"הגנה" דנו ברצינות ובשיטתיות בצבא העם היהודי, כאשר תקום מדינה בארץ־ישראל. בשנים 1939–1941 החל ארגון ה"הגנה" להקים צבא סדיר – הפלמ"ח, וצבא מילואים – חיל השדה (חי"ש) וחיל המשמר (חי"מ). שלושה ארגונים אלה היוו את התשתית לצה"ל במלחמת העצמאות. מאחר שלישוב היהודי בארץ־ישראל לא הייתה ממסלה סמכותית, שכן הריבון בארץ היה השלטון הבריטי, הושתתו הארגונים הללו על התנדבות ועל הנעה חברתית מחייבת. הנעה חברתית לשירות צבאי לא נעלמה אחרי מלחמת העצמאות, ומיסוד השירות הצבאי בחקיקה מחייבת מלמד כי צבא אינו יכול להתקיים וללחום רק על בסיס חוק.

מלחמת העצמאות כוננה את מדינת ישראל ועיצבה את דמותה. מייד אחריה הושלטה מיליטריזציה על החברה הישראלית באמצעות חוק גיוס חובה לגברים ולנשים,

שהוא הטוטאלי מכל הנהוג במדינות הדמוקרטיות. אין להיבהל מעצם השימוש במושג 'מיליטריזציה', שכן, כפי שניסח זאת אורי בן-אליעזר, מיליטריזם הוא תופעה תרבותית, המצביעה על קיומה, ולעיתים גם על השלטתה של תפיסת מציאות לפיה המלחמה, או האלימות המאורגנת היא פתרון נכון ונאות לבעיות פוליטיות. התנאים שבהם עוצבו מדינת ישראל ומלחמותיה חייבו גיוס טוטאלי של משאבי האדם והחומר. איכותו של צה"ל נבעה בראש ובראשונה מהגיוס הטוטאלי, שהכניס לשירות החובה והמילואים את מגוון האיכויות הישראליות האפשריות. גיוס כמותי טוטאלי של המשאבים וארגון צבאי יעיל הכפילו את יכולתו של הצבא מתוך הפוטנציאל האפשרי. מבנה צה"ל שאף גם הוא לטוטאליות, לנוכח יחסי הכוחות בין ישראל לשכנותיה אשר נראו נחותים. טוטאליות הביטחון הלאומי נשענה על הסכמה רחבה, ללא חילוקי דעות כמעט.

שנות החמישים והשישים עד מלחמת ששת הימים התאפיינו בתחושה של סכנה קיומית מוחשית: מדינה במצור, הביטחון לפרט ולכלל לא נתפס כמובטח, נראה היה כי המלחמות עלולות לפרוץ מדי כמה שנים, גם במפתיע. הגיוס הכללי הפך לשגרה לאומית. שירות החובה והמילואים התקבלו כמובנים מאליהם ולא היה צורך להצדיקם. המלחמות עצמן והפעולות הצבאיות ביניהן נתפסו כ"אין ברירה", למרות שחלקן היו מלחמות ופעולות ברירה מובהקות. בתקופה ההיא נחשב צה"ל לארגון המוצלח ביותר בישראל בכמה פרמטרים: הצלחה יחסית במלחמות, במערכות ובפעולות שבין המלחמות. צה"ל הביא לאינטגרציה ולליכוד בחברה הישראלית באמצעות שירות החובה ושירות המילואים, במיוחד בשנות החמישים, שאופיינו בעלייה גדולה מצד אחד ובמציאות ביטחונית רעועה מצד שני. הקרב היה לסמל ולערך לאומי, והמלחמה הייתה הרעיון המעצב של החברה הישראלית. אפשר היה לראות זאת בכל הרבדים ובאורחות חיינו: בכלכלה, בתכנון הלאומי, בבנייה, בספרות, בשירה, בפזמון, בשירות המילואים ובגיוס לצבא. המלחמה הפכה לגורם המעצב את תודעתנו. הצבא ניצב במרכז ההווה הישראלית, והאתוס הצבאי המוביל היה חובתו של האזרח למדינה. בכך הקדמנו את האמירה של הנשיא קנדי, "אל תשאל מה המדינה עושה בשבילך, שאל מה אתה עושה עבור המדינה". הקונצנזוס של הביטחון הלאומי שהתקיים משנות החמישים ועד אחרי מלחמת ששת הימים נשען על יסודות ערכיים ותרבותיים מוסכמים יותר מאשר על הסכמות פוליטיות, עד שצה"ל הפך מאמצעי לקיומה של ישראל – לערך. ביטוי לכך הוא המושג השגור בצה"ל "ערכי לחימה", שלמען האמת הוא מושג פרדוקסלי, שכן כל אדם וכל קהילה בוחרים ערכים שונים למדי. במדינה דמוקרטית לא כופים ערכים. ההגדרה המדויקת יותר היא "נורמות לחימה צבאיות" המחייבות את כולם.

השינוי הגדול החל בעקבות מלחמת ששת הימים. בתחילתו הוא לא היה מובחן. בהדרגה עד ימינו אלה חל שינוי עמוק במיצובו הפוליטי והחברתי של צה"ל בחברה בישראל. נחלשו

תחושת המצור ותחושת הסכנה הקיומית שאפיינו את הציבור בעבר. במקום מלחמה שייעודה להגן ולשמור על המצב הקיים, השתנה ייעוד צה"ל: להחזיק בשטחים שנכבשו ב־1967 ובכך לשנות לתמיד את התצורה הטריטוריאלית של ישראל. כתוצאה ממלחמת יום הכיפורים, ממלחמות לבנון ומהאינתיפאדות התערערה תחושת עליונות הכוח. הופיע פיקחון בחברה הישראלית כי לא כל מלחמה היא מוצלחת, הכרעה צבאית אינה מובטחת ובאופן מפתיע – ממלחמה גדולה ללא הכרעה צמחו דווקא הסדרי ביטחון סבירים, הסכמי שלום עם שתי מדינות ערביות והשלמה חלקית של העולם הערבי עם ישראל, שהפחיתו בקרב הציבור בישראל את החשש הקבוע ממלחמה, למרות ש"האיום הקיומי" נותר כלי שליטה פוליטי וחברתי של הממשלות גם כיום. בשנים האחרונות הוא אף החמיר. כך גם הופיע זרם, חתרני בתחילה וגלוי בהמשכו, של התיישבות מסיבית בלב האוכלוסייה הפלסטינית, שנועד למנוע הסדר המבוסס על ויתורים טריטוריאליים בעתיד. אחרי מלחמת ששת הימים, צה"ל הוא שהוביל את ההתיישבות בשטחים שנכבשו במלחמה. בתחילה בדמות היאחזויות נח"ל בבקעת הירדן, ברמת הגולן, ברצועת עזה ובסיני (59 היאחזויות נח"ל, 4 מהן בתוך הקו הירוק). אחר כך בהגנה על ההתיישבות בשטחים הללו, ובהמשך כזרוע מבצעת של מדיניות דחיקת הפלסטינים לטובת התיישבות יהודית. זו קיבעה את מפעל ההתיישבות והפכה את הספר הצבאי מעבר לגבולות 1967 לחלק המחובר למדינת ישראל בכל מובן אפשרי ובכל דרך חיים.

אחרי מלחמת יום הכיפורים, צה"ל לא התווה עוד לעצמו ייעוד ומטרות של התפשטות למרחב והתיישבות בו באמצעות הכוח הצבאי. הוא פעל תחת הכותרת "להגן על כל ישראלי בכל מקום שבו הוא נמצא", והופעל על ידי ממשלות ישראל שלא החליטו על גורל השטחים שנכבשו, אבל ניהלו מדיניות התיישבות פעילה ובמקביל עיקרו את צה"ל מתפקידו הממלכתי והחוקתי כריבון בשטחים. למען האמת, צה"ל הוא הכלי הממשלתי הראשי שבאמצעותו מונחלות הקרקעות להתנחלויות. ברצועת עזה דאז וביהודה ושומרון כיום, מצבי קיצון ביחסים בין ישראלים ופלסטינים שצה"ל מעורב בהם – ולעיתים גם מכתוב אותם – הפכו לנורמה.

המחלוקות הללו הביאו לערעור הקונצנזוס שצה"ל נהנה ממנו בחברה הישראלית. השמאל המובהק כופר בעצם הצורך בצבא גדול בישראל ובמשקלו העודף בחברה ובמדיניות החוץ והביטחון, במיוחד בהקשר של פעולות צה"ל בשטחים. הימין המובהק תובע מהמפקד ומהחייל לנקוט עמדה ערכית העולה בקנה אחד עם זו שלו, בכל הקשור לפלסטינים ולעתיד השטחים. מרגע שזו מתנגשת בחובת השירות הצבאי ובמשמעת הצבאית – הוא דורש מהם להפר את סמכויות הפיקוד ולא לציית להוראות הצבא. החברה הישראלית מפולגת בתוכה. בין ימין לשמאל, בין בעלי יכולת למעוטי יכולת, בין רוב יהודי למיעוט לא־יהודי מקופח, בין חילונים לחרדים ועוד מחלוקות ענייניות ולא

ענייניות לרוב. שני נושאים עומדים בראש סדר היום של החברה הישראלית המפולגת והלא-פשרנית: האחד – עתיד יהודה ושומרון והיווצרות או שלילת ישות פלסטינית מדינתית. השני – המחלוקת בין אזרחים ישראלים, חילונים כדתיים, המקבלים על עצמם אחריות קהילתית ואישית לפרנסתם ולכלכלתם, את החובות והזכויות האזרחיות המקובלות כולל שירות צבאי, לבין יהודים חרדים שאינם מוכנים לשרת בצבא – "ייהרג ובל יעבור". שתי מחלוקות אלה הכניסו את צה"ל ללב המחלוקות ובניגוד לרצונו. ההתבססות הכלכלית של ישראל והקשר התרבותי שלה לאירופה ולארצות-הברית הביאו לכך ש"האומה והחברה הלוחמת" פינתה בהדרגה את מקומה ל"חברה צרכנית" בנוסח המערבי. חברה כזו נוטה להסתייג מצבאיות כאורח חיים. חברת הרווחה המערבית זקוקה לתקציבים ואלה היו ועדיין מצויים בתקציבי הביטחון, גם אם רק מעצם גודלם, בהשוואה לתקציבים של יתר משרדי הממשלה וצורכי החברה האזרחית. מה כל אלה מציגים לנו? תקופתנו מלאה בסדקים של הסדר החברתי המקובל. בהיבט הלאומי, בעבר היוותה מסגרת המושג "חברה" גם את מסגרת המושג "אומה", אולם מושגים אלה אינם חופפים כיום. במדינת ישראל קיימות חברות אחדות שהמפריד ביניהן עולה על המשותף, אך לא רק אצלנו – זוהי תופעה אוניברסלית. לעומת הלאומיות המיתולוגית שנבנתה על קטגוריות ומושגים מבוססי לאום, אנו רואים חברות מבודדות זו מזו שהחיבור ביניהן אינו הלאום. בעולם מתמוססת ההפרדה בין יבשות, תרבויות ולאומים. המושגים אינם מתאימים למציאות שבה גבולות מתמוססים. חברות מעוצבות על בסיס כלכלי, וההומוגניות הלאומית נסדקת מול מושגים חברתיים מסוג חדש.

במשך עשרות שנים ניסה צה"ל להישאר מחוץ למחלוקות הפוליטיות והחברתיות הגלויות, בטענה שהוא עוסק רק בענייני הביטחון הישירים. התוצאה הייתה התרחקות צה"ל מייעודו החברתי, שהיווה בראשיתו חלק ממנו ומהרעיון וההיגיון הישראלי של "צבא העם". הוא עוסק כיום רק בביטחון ישיר. מכיוון שצה"ל הוא המגדיר את הסכנות, את הצרכים ואת ייעודו, וכן את התקציבים, את מקורות כוח האדם ושאר המשאבים האזרחיים הדרושים לו – הוא דומיננטי בישראל כמעט בכל תחום שאפשר להעלות על הדעת. הדבקות בביטחון הישיר הפיזי הביאה את צה"ל לוותר על היותו "צבא העם" בעל ייעוד חברתי. אולם עקב סוגיית השליטה בשטחים ובפלסטינים הוא לא הצליח להישאר מחוץ למחלוקות הפוליטיות, גם אם צמצם את השקפתו על תפקידו ועל משימותיו כ"צבא העם". בו בזמן חל בצה"ל קיפאון האופייני לארגונים גדולים וכבדים, שלא התנסו בתופעות קיצוניות ובכישלונות כבירים. קשה למצוא בו מגמות להיותו ארגון חברתי. מה שהיה מובן מאליו בהקשר זה בשנות החמישים אינו תקף כיום. תביעתו של צה"ל מהמדינה ומהממשלות מבוטאת במשפט "זה מה שצה"ל צריך". חסר הפן החברתי – מה צה"ל חייב ויכול להעניק לחברה.

- במציאות כזו רצוי לשאול – מה ראוי להיות הרעיון המעצב של החברה ושל הצבא כחלק ממנה? האם לדבוק בשמירת הביטחון, בפיתוח יכולות צבאיות, או שמא גם לחפש רעיונות חדשים אקטיביים להיותו של צה"ל "צבא העם" בממדים חברתיים? מה הכוונה במשקל חברתי של צה"ל בחברה הישראלית? להלן כמה דוגמאות:
- א. פרשת מסתנני העבודה בהיקף של עשרות אלפים: צה"ל מופקד על הגבולות והיה עליו למנוע את ההסתננות ההמונית. אם רצה, יכול היה יכול למנוע אותה מתחילתה ולא לחכות להקמת הגדר. נוצרה בעיה חברתית ואין סיכוי סביר שהממשלה תוכל לפתור אותה. וכי לא ידענו מה קורה מבחינה חברתית באירופה המוצפת מהגרי עבודה מאפריקה? צה"ל היה אדיש והסתפק בהסעת המסתננים לתחנת האוטובוסים בבאר־שבע.
- ב. המחאה החברתית והקשרה לצה"ל ולתקציב הביטחון: צה"ל היה צריך להתחיל כבר אז בקיצוץ תקציבו, ולא לחכות לעימות עם הממשלה.
- ג. הזנחה מכוונת ורבת־שנים של צה"ל בנושא שירות החובה לנשים: צה"ל פרסם נתונים על גיוס הנשים. כ־43 אחוזים מהנערות שחלה עליהן חובת הגיוס אינן מתגייסות, כ־35 אחוזים מהן בשל הצהרה על אורח חיים דתי. בצבא טוענים כי חלק ניכר מהנערות משקרות לצה"ל על מנת לחמוק מגיוס. בתקשורת, בכנסת ובצה"ל מתמקד הדיון בסוגיה של שירות נשים בהכללת נשים בתפקידי לחימה ובתפקידי מטה ופיקוד שהיו נחלת גברים. זהו עניין ראוי ונעשה למענו רבות, אבל הרעיון המקורי של שירות נשים בצה"ל לא היה בהכרח שוויון תפקודי בין המינים. האישה־החיילת היא אמו של החייל לעתיד: "אני שיכתתי בצבא, גם בני ובתי ישרתו". היה זה מסר חברתי ולא תפקודי.
- ד. מצבי חרום של העורף האזרחי: פיקוד העורף טוב ויעיל לא פחות מכל פיקוד טריטוריאלי אחר בצה"ל, אבל צה"ל לא נאבק על חקיקה מחייבת שתאפשר לו לחדור למרחב של הרשויות המקומיות, כדי שיוכל לחייבן להתכונן כראוי למצבי משבר, לאסונות טבע ולאסונות מידי אדם, באמצעות הכשרה מסיבית של הסביבה האזרחית להתגוננות פעילה. בעבר הקים צה"ל את ההגנה המרחבית בספר והיה ממונה עליה. לא הייתה זו ישות צבאית מוצלחת במיוחד, אבל ערכה החברתי והמוראלי ביישובים החדשים היה רב מאוד וללא תחליף. כיום, בעידן הרקטות והטילים, הספר הוא כל מקום וכל יישוב בישראל.
- ה. צה"ל היה חייב לצמצם את המחלוקות בסוגיות החברתיות ביהודה ובשומרון. הכוונה ל"תג מחיר", לעקירת זיתים על ידי מתנחלים ולבריונות של חלק מציבור המתנחלים. הרכות של צה"ל, עד חוסר מעשה בעניין זה, הביאה לזליגת תופעות "תג מחיר" לתוך תחום הקו הירוק.

ו. לעומת כל אלה – הדוגמה החיובית של ההתנתקות מרצועת עזה הראתה עד כמה צה"ל יכול להיות יעיל ולמנוע קרע חברתי אלים בישראל. הדרך שבה צה"ל מימש את הפינוי צריכה להיות נר לרגלינו בעניין שליחות צבאית חברתית. צה"ל חייב לשאת ולהוביל את השירות הלאומי/האזרחי כשירות חלופי לשירות צבאי. אם אין צורך בכל בני מחזורי גיוס החובה עבור הצבא, גברים כנשים, חילונים כחרדים, יש לטפח את השירות האזרחי כאילו היה שווה-ערך לשירות צבאי, ולטעת אמונה בחשיבות השירות האזרחי למען הכלל כמרכיב בהתפתחות תפיסה אזרחית וסולידריות חברתית בקרב הנוער המתבגר. צה"ל יכול להקל על הקהילה באמצעות מתן שירותים זולים. יהיה זה חיסכון בתקציב בשל העלות הנמוכה של שירות לאומי/אזרחי לעומת שכר עובד, וגם שלב כניסה לתעסוקה לצעיר שלא שירת בצה"ל. ממשלות ישראל השתמטו מהובלתו ומניהולו של השירות האזרחי. ניהול השירות הלאומי/האזרחי בישראל אינו מבוצע בפועל על ידי המדינה, אלא על ידי שבע עמותות שהוסמכו לכך על ידי משרד ראש הממשלה. נכון לינואר 2012, מספר בני הנוער חייבי הגיוס המשתתפים בשירות הלאומי, אשר שירתו כמתנדבים ולא כחייבים, עמד על 3,885 חרדים ו-2,399 ערבים. המספר של חייבי גיוס לצה"ל על פי חוק שאינם משרתים בו גבוה מאלה עשרת מונים.

הדברים לעיל נענו על ידי קצינים מצה"ל בתיאור הדרך החיובית עד מאוד שבה מטפל צה"ל בחייליו המגויסים, בין אם הם חסרי השכלת יסוד ובין אם הם מגויסים הבאים מרקע חברתי וכלכלי קשה. הדבר נכון וחשוב, אבל אינו לב העניין. אין ספק שצה"ל מיטיב לטפל בחייליו. השאלות הן: מה מייצג צה"ל עבור החברה הישראלית בכללותה, מהם יחסי הגומלין בין הישות הצבאית לזו האזרחית, מה ייעודו ותפקידו של הצבא כ"צבא העם" בחברה, והאם יש לו שליחות חברתית מעבר לטיפול במגויסיו.

האם יש חלופה ל"צבא העם"?

מול המודל של "צבא העם", המבוסס על גיוס כללי שביטוייו בצבא סדיר וצבא מילואים, אפשר להציב את המודל של "צבא מתנדבים מקצועי" הנהוג במדינות רבות. המאפיינים הבולטים של מודל זה הם כוחות מזוינים קטנים יחסית לעומת הפוטנציאל החברתי והכלכלי של המדינה, שירות בצבא כאורח חיים עד גיל מבוגר יחסית, לעומת שירות חובה קצר יחסית, שכר גבוה למשרת לעומת האפשרויות העומדות בפניו בשוק העבודה האזרחי, משטר צבאי כופה, הדוק ומחמיר, על כלל המשרתים בצבא.

צבא מתנדבים מקצועי אינו "טהור". בכל הצבאות בעולם המבוססים על צבא מתנדבים מקצועי יש תוספת מילואים גדולה יחסית. לדוגמה, בארצות-הברית סך כל משרתי המילואים מכל הסוגים, כולל המשמר הלאומי של המדינות (States), הוא כ-47 אחוזים מהכוחות המזוינים הכלליים. המילואים לסוגיהם, שנועדו להשלים

את הכוחות לזמן מלחמה אמורים להימצא ברמת הכשרה ומוכנות דומה לזו של הכוחות הסדירים. דרישה זו מתקיימת במידה חלקית עד מועטה. מכאן שמודל של צבא מתנדבים מקצועי אינו מבטל את הצורך במילואים, מצד אחד, ואינו מבטיח את כשירותם למלחמה, מצד שני. קיימים צבאות בעולם אשר כוחות המילואים שלהם מושתתים על מתנדבים בלבד. מודל זה מחייב משאבי תקציב גבוהים על מנת ליצור כדאיות הולמת להתנדבות. תופעה נוספת המלווה צבא מתנדבים מקצועי היא פער הריחוק החברתי בין הכוחות המזוינים לבין החברה האזרחית, "הם מוכנים להסתכן – זו בעיה שלהם".

יש כלכלנים הטוענים לטובת צבא מתנדבים מקצועי ומראים כי עלותו ויעילותו טובים ממודל "צבא העם" הנהוג. גם אם הנתונים וניתוחם נכונים, חסר בהם הממד החברתי. המציאות הישראלית אינה מאפשרת לעבור לצבא מתנדבים מקצועי מהסיבות הבאות:

א. צה"ל על כל זרועותיו וחילותיו מונה, לפי פרסומים גלויים, 620,000 איש בשירות הקבע, בשירות חובה ובמילואים. גם אם נניח קיצוץ מסיבי בסדר הכוחות של 15 עד 20 אחוזים, קיצוץ שסיכוייו נמוכים בעתיד הנראה לעין, עדיין יהיה צורך לשלם שכר גבוה, תנאים סוציאליים ופנסיה ליותר מ-500,000 חיילי צבא המתנדבים המקצועי.

ב. חלק ניכר מחיילי צה"ל משרתים בתפקידים שכרוך בהם סיכון לגוף ולנפש. התנדבות לתפקידים כאלה תחייב שכר גבוה מאוד, המעמיד את טענת החיסכון בתקציב הביטחון בספק גדול. ככל שכלכלת ישראל תצמח ותהיה טובה לעובד – גיוס לשירות קבע צבאי ממושך יהיה כדאי פחות. יתר על כן, הישראלי הצעיר יחסית, המסוגל לשרת בצבא המתנדבים המקצועי שנים ארוכות, זנח מזמן את העבודה הגופנית האופיינית גם לחייל. את מקום הפועל הישראלי, בונה הארץ מן העבר, ממלאים זרים למיניהם.

ג. תפקידי לחימה – ביבשה בעיקר – הם קשים ושוחקים, בעיקר בדרגות הנמוכות והבינוניות. אי-אפשר להמשיך בהם שנים רבות. לכן תהיה תחלופה מדי כמה שנים. אי-אפשר יהיה לחייב בשירות מילואים את נהג הטנק או את החייל הרגלי, שהשתחררו אחרי 15-20 שנות שירות צבאי קשה. כבר אמרנו שצבא מתנדבים מקצועי אמור להחליף את שירות החובה. אף צבא לא הצליח להשתית את הכוחות המזוינים ללא תוספת נכבדה של מילואים. מילואים מתנדבים הוא סוג שירות יקר מאוד.

ד. משרת קבע מובהק בצה"ל מסיים את שירותו על פי רוב מוקדם בהרבה מאשר אזרח היוצא לגמלאות. גמלאי צה"ל חייב למצוא לעצמו עבודה חליפית מסיבות של פרנסה ואורח חיים. אין סיבות טובות לכך שאזרח המתנדב לשירות צבאי

כנהג טנק או כחייל רגלי יוותר על חיפוש מקצוע אזרחי ל-15 או 20 שנה, וייכנס לשוק העבודה האזרחי ללא שום יתרון ועם חסרונות בלבד. על כן, מודל צבא המתנדבים המקצועי אינו ישים לישראל בעתיד הנראה לעין. האם קיים מודל שלישי לשירות צבאי? נראה שלא, אבל יש אפשרויות משנה. אחת מהן היא גיוס סלקטיבי כפי שהיה נהוג בארצות-הברית עד סוף מלחמת וייטנאם. הסיבה היא שגיוס חובה ושירות מילואים עדיין דרושים, אולם צורכי הצבא בכוח אדם נופלים בצורה משמעותית ממספר המועמדים לשירות צבאי לפי חוק. החסרונות הם פגיעה בשוויון המגיע לכל אזרח, וכן מצע נוח להשתמטות. אפשרות נוספת המקובלת בגרמניה היא מתן בחירה למועמד לשירות בין שירות צבאי לשירות אזרחי – מודל שעיקרו חברתי יותר מאשר צבאי מובהק. למעשה, שלא מבחירה מכוונת, גם צה”ל מושתת על שירות סלקטיבי. ערבים אזרחי ישראל אינם נקראים לשרת בצבא, וגם אינם מחויבים בשירות אזרחי. רוב היהודים החרדים נהנים מאותה פריבילגיה, וכן כמחצית מהנשים. כל החסרונות החברתיים גלומים במודל הישראלי של גיוס סלקטיבי.

האם ערך ההתנדבות לצה”ל ממשיך להתקיים במודל ”צבא העם”?

לכאורה, צבא מתנדבים מקצועי מושתת על רצונו והסכמתו החופשית של אזרח לשרת שנים ארוכות בצבא, כלומר – התנדבות. צבא מגויסי חובה והמילואים מושתתים על חקיקה מחייבת. קצינים בכירים בצה”ל מעלים על נס את רוח ההתנדבות לשירות צבאי, ובמיוחד בקרב חיילי המילואים. דוגמאות מאלפות הם חיילי המילואים שנענו לקריאת התייצבות במלחמת לבנון השנייה ובמערכות ”עופרת יצוקה” ו”עמוד ענן”. שיעור ההתייצבות עלה על 100 אחוזים ולעיתים הגיע ל-120 אחוזים, בכללם חיילי מילואים שכבר נגרעו מיחידותיהם.

שאלת ההתנדבות החברתית לשירות צבאי הטרידה את הנהגת ארגון ה”הגנה” כבר בשלהי שנות השלושים. הארגון היה מושתת על הנעה חברתית יותר מכל דבר אחר. התקיימו אין-ספור דיונים כיצד לאמן צבא מילואים ולשמור על כושרו לאורך זמן; מה מקומה וערכה של ההתנדבות כגורם המניע אזרח לשירות רב-שנים במסגרת צבאית, והאם החיוב החוקי הוא המנגנון הבלעדי לכך. כבר ב-1937, בדיונים על תכנון הגנת המדינה היהודית, אם תקום, טען מנהיג ה”הגנה”, אליהו גולומב, כי אין להגזים בהערכת רגש ההתנדבות של העם... הדרך האחת לחינוך העם היהודי לתפקידי הגנה היא דרך שירות החובה. בשלהי 1947, סמוך לתחילת מלחמת העצמאות, טען אחד ממפקדי ה”הגנה” הבכירים, צבי איילון (לשצ’ינר), כי המענה למצב הצפוי הוא גיוס חלקי של כוחותינו לתפקידי הבטחה והגנה, כמקובל בעולם בזמן שאיזו ארץ חוששת להתקפה. הניסיון בעבר מלמד שבתנאי משטר שלנו אין זה מציאות. לשם פעולה כזאת דרושה התנדבות, כספים רבים ושהיישוב ימלא אחר הוראות. העבר מלמד שהיישוב

מתעורר תוך מאורעות ולא לפנייהם. כבר אז הובן שהנכונות להתעורר למלחמה ולקרב אינה מבטיחה את קיומו של צבא מילואים בטרם מלחמה, או בין המלחמות. מלחמת העצמאות הייתה ניסיון קשה להנהגה הצבאית של המדינה הצעירה. האמירה "כל הארץ חזית, כל העם צבא" לא התממשה במהירות ובקצב הדרוש, משום שגיוס החובה לא הוכרז בעוד מועד, ואילו ההתנדבות לא יכלה למלא את החסר. זו הסיבה לגיוס החובה בחקיקה עבור הצבא הסדיר שאחרי מלחמת העצמאות, ולשירות מילואים מחייב לפי חוק. ההתנדבות יפה להתעוררות המאוחרת לנוכח סכנה מוחשית, ולא בהכרח מתאימה לקיום מתמיד של כוחות מזוינים המבוססים גם או בעיקר על מילואים.

האתגר למנהיגות צבאית

מהו האתגר לצה"ל כ"צבא העם" במציאות העכשווית? אי־אפשר לחזור לדפוסים הישנים של מרכזיות צה"ל בהוויה החברתית, בדומה לדור הראשון, אבל צה"ל במתכונתו הנוכחית נותר ארגון חברתי לא פחות מאשר ארגון צבאי לוחם. צה"ל יכול עדיין לשרוד כישות מקובלת, מוסכמת ורצויה בחברה הישראלית בזכות היותו גוף הנותן לא פחות משהוא מקבל בתחום החברתי, ולא פחות מאשר בתחום הביטחון הישיר. החשיבה של צה"ל והמטכ"ל לא אמורה להיות "מה צה"ל צריך", אלא "מה צה"ל יכול לתת לחברה בישראל כצבא העם". הצבא כארגון חברתי חייב לחפש תפקידים של שליחות חברתית בכל תחום אפשרי. אפשר שתם העידן של העם למען צה"ל. אנו חיים בעידן של צה"ל למען החברה הישראלית על כל שלוחותיה, שאם לא כן, יתרחב הפער ותהיה סכנה ל"צבא העם".

ממשלות ישראל לא יעשו רבות למען מעמדו של צה"ל ומקומו בחברה הישראלית. מדינאים ומשרדי ממשלה מסוימים יכרסמו במעמדו של צה"ל, בין אם מסיבות של מאבק על תקציבים, או בין אם מסיבות של מאבקי כוח פוליטיים. היוזמה החברתית צריכה, לפיכך, לבוא מקרב הצבא עצמו. זה תפקידו וייעודו כ"צבא העם". צה"ל חייב לחתור לייעוד ולתפקידים שיש בהם צורך חברתי ומסריים חברתיים. במאמר זה ניתנו מספר דוגמאות לחוסר ההצלחה של צה"ל בתחום זה בדור האחרון: מסתנני העבודה; ההתייחסות למחאה החברתית; שירות הנשים; פעילותו של פיקוד העורף והיחס לתופעת "תג מחיר". שומה על מפקדי צה"ל ללמוד מהתנהלותם בתחומים אלה, ולהפיק את הלקחים הנדרשים לתפקוד טוב יותר בעתיד.